

**ARNOLD J. TOYNBEE VE JAMES BRYCE'NİN
HAZIRLADIĞI "TREATMENT of the ARMENIANS in the
OTTOMAN EMPIRE (1915-1916)" ADLI KİTAP ÜZERİNE**

Prof. Dr. Ahmet ÖZGİRAY*

"Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire (1915-1916)"

Documents presented to Viscount Bryce. Edited and with an Introduction by Ara Sarafian, published in England 2000, 677 pages.

Bu kitap, "A Study Of History ve The Western Question in Greece and Turkey" in yazarı İngiliz tarihçisi Arnold J. Toynbee ve James Bryce tarafından hazırlanmıştır.

Arnold J. Toynbee 1915 Çanakkale ve 1921'de I. ve II. İnönü Savaşlarına savaş muhabiri olarak katılmıştır. İngiltere Dışişleri Bakanlığı adına da görev yapmıştır. PRO. W. O. 104 serisi incelendiği zaman bu görülecektir. Kendisi mutaassıp bir Hıristiyan olarak tanınır.

Bu kitabın diğer editörü James Bryce'a gelince; I. Dünya Savaşı esnasında İngiltere'nin ABD nezdinde büyükelçilik görevinde bulunmuş, hukuk profesörüdür. İngiliz parlamenterliği yapmış olup, Osmanlı Ermenileri'nin eskiden beri yandaşlık bilinciyle yaşayıp savunucularından biri olmuştur.

Bu kitap müthiş bir Hıristiyanlık öfkesi içerisinde hazırlanmıştır. Bunun nedeni de dün olduğu gibi bu günde Hıristiyanlığın en büyük rakibi Müslümanlıktır. Ayrıca Haçlı seferlerinin kaynağına, işlevine ve ruhuna bakacak olursak, Hıristiyanların amacı Filistin'i (Diyar-ı Kenan) Müslümanların elinden kurtarmak değil, Yakındoğu'nun zenginliğini Avrupa'ya taşımaktır.

* Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, T.C. Tarihi Öğretim Üyesi.

Buna Türkler engel oldular. Ayrıca 1453'te İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra oradaki Hıristiyan azınlık maddî ve manevî büyük zarar gördü. Buna da Türkler sebep oldu. Ayrıca Türkler 1344 yılında Avrupa'ya geçip Viyana'ya kadar gitmeleri Hıristiyanlığın zararına olmuştur. Bu nedenle ne Türkler Avrupalıları nede Avrupalılar Türkleri sevmişlerdir.

Bunlara ilaveten Hıristiyanlığı ilk kabul eden devlet Ermeniler olmuştur. M.S. 284 veya 300 olarak kabul edilir. Oysa Romalılar Hıristiyanlığı M.S. 317'de kabul etmişlerdir. Ayrıca Ermenileri kışkırtanlar Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD idi. Ermeni tehciri 1915 Nisan ayında vuku bulunduğu için, kendileri Osmanlılarla savaş halinde olduğundan Ermeniler lehinde bir şey yapamadılar. Bu nedenle 15. yüzyılın son çeyreğinde verdikleri destekleri devam ettiremediklerinden dolayı vicdanen rahatsızlıklarını değişik yollarla telafi etmeye yöneldiler.

1914 yılında İngilizler Wellington House'da Almanlara karşı propaganda merkezi oluşturdular. Bu Osmanlıları hedef almıyordu. Sonradan Osmanlıları hedef aldı ve kitap ortaya çıktı. Bu sırada Almanlar da Johannes Lepsius başkanlığında karşı propaganda yapmak için çalışmalar yaptılarsa da sebebini bilmediğimiz nedenlerle bundan sonradan vazgeçtiler. Vazgeçmemiş olsalardı önemli ip uçları yakalayacaktık.

İşin özü; 1914 yılında başlayan I.Dünya Savaşı çok çetin geçiyordu. İtilâf devletleri ABD'yi savaşa çekmek için başta Rusların gayreti ile İngiltere, Fransa ve İtalya aynı doğrultuda hareket ederek ABD kamuoyunu kendileri lehine çevirmek için insani değerleri kullandılar. A.B.D. lehine İtalya'da büyük mitingler yaptılar. Bunu organize edenlerden birisi de o zaman ABD'de Birleşik Krallık Elçisi olarak görev yapan bu kitabın editörü James Bryce idi. Bunda başarı sağladılar. Nitekim 1917'de A.B.D. İtilâf Devletleri safında savaşa girerek Merkezi Devletlerin yenilgisine vesile oldu.

Ayrıca 1913-1916 yılları arasında ABD'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Harry Morgenthau'nun karısı Yahudi asıllı bir Alman hanımı ve katibi si ise Ermeni idiler.

Bu kitap gayet iyi hazırlanmıştır. Çünkü dört sene Wellington House'da çalışmış kişiler bunu hazırlamışlardı. Eğer bu tarafsız olarak hazırlansaydı Osmanlı devletinin o anki mevcut siyasî durumu da dikkate alınması gerekiyordu. Oysa bu kitap yalnız bardağın boş tarafını görüyor, dolu tarafını hiç görmüyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkler ve Müslümanlardan yüzbinlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Buna hastalıklar ve savaş ekonomisinin sonuçları da dahildir. Diğer yandan karşılıklı mukatele olmuştur. Bu nedenle iki taraf da zarar görmüştür.

Nitekim, bu kitabın önemli sahifelerini oluşturan bilgiler, Ermeni, Fransız, Alman ve İtalyan kaynaklarından gelmiştir.¹ Ayrıca, sözde Ermeni soykırımını bu kitaptaki kaynakları, İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliğine, Washington'daki ABD Devlet Başkanlığına Avrupa ve Amerika'daki değişik misyoner merkezlerinden gönderilmiştir.

Bunlardan başka, kitabın giriş bölümünün XVII. sahifesinde belirtildiği gibi 76 rapor American Committee for Armenian and Syrian Relief isimli yardım komitesinden elde edilmiştir. 11 rapor New York'taki Ermeni gazetesi Gotchnag'tan alınmıştır. 10 rapor Board of Foreign Mission of the Presbyterian Church'ten, 8 rapor Mısır'daki Boghos Nubar Paşa'dan, 5 rapor Londra'da çıkan Ararat Gazetesinden, 4 rapor bu kitabın editörlerinden biri olan James Bryce'den, yine 4 rapor Tiflis'te çıkan Horizon Gazetesinden, 2 rapor New York'ta çıkan New Armenia'dan, 1 rapor The Churcman'den, 1 rapor Boston'da çıkan Missionary Herald'tan ve 1 rapor da Ermeni Profesör Thoumanian'dan alınmıştır.

Ayrıca, kitabın girişinin XIX. sahifesindeki 66. rapor Ermeni ve diğer yerli kaynaklardan Ermeniler tarafından temin edilerek bu kitapta yer almıştır. Bunların hiç biri objektif değil subjektiftir.

James Bryce'ın da itiraf ettiği gibi, bu kitapta yer alan delillerin en geniş kısmı görgü şahitlerindedir diyor². Görgü şahidi de Trabzon'daki

1 J.Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire(1915-1916)*, London 2000, s.14.

2 A.g.e.,s.19.

İtalyan Konsolosluğunda çalışan Karadağlı bir kapıcı idi³ ki bunlar Türkleri hiç sevmezdi. Bir haber de Erzincan'daki Red Cross'da çalışan iki Danimarkalı hemşire kaynaklı idi. Bu iki hemşire Türkler hakkında hiç söz etmiyordu ve bu haberler dolaylı bilgi mahiyetindedir.⁴

Dicle ve Fırat nehirlerinde yüzen cesetler görülmüş, bunların Ermenilere ait olduğu nasıl tespit edilmiştir. Belki erkekler sünnetli olup olmadıklarından tespit edilebilirdi. Ama ya kadınlar...⁵

On the 11 th January 1916, Herr Van Stumn, chief of the political department of the German Foreign Office, gave the following answer in the Reichstag to a question from Dr. Leibknecht: " It is know to the imperial chancellor the revolutionary demonstration, organized by any enemies, have taken place in Armenia, and that they have caused the Turkish Government to expel the Armenian population of certain districts and to allot to them new dwelling places.⁶

Bu haberlerin çoğunun görgü şahidi Ermeniler. Bunların sağlamlığı başka vesikalarla doğrulanmamıştır.⁷

Ermeni kadınlar ve çocuklar açlıktan öldü şeklinde tek yanlı haber veriliyor, burada Türkler de açlıktan öldü. Bunlardan hiç söz edilmiyor.⁸

Turks at Constantinople declare that no one but the Armenians themselves is to blame. Turks state that when the present attack began on the Dardanelles, the Armenians were notified that they took advantage of the moment when the Turks were concentrating every energy for the maintenance of the Empire to rise in rebellion, they would be dealt with without quarter. This warning, however, the Armenians failed to heed. They not

3 A.g.e.,s.20.

4 A.g.e.,s.21.

5 A.g.e.,s.22

6 A.g.e.,s.24

7 A.g.e.,s.26

8 A.g.e.,s.31

only rise in rebellion, occupying a number important towns, including Van, but extend important help to the Russians in the latter's campaign in the Caucasus.⁹

As early as September last the Turkish Comic paper Karagöz had written one day that "if the Armenians were cheerful, this was certainly news of victory for the Allies, if not, it had been the reserve."¹⁰

The population has been deported wholesale towards the Havran Desert, Gereg and Musul where the victims are doomed to a death from natural causes were infallible then massacre.¹¹

Türk hükümeti 25 yaşındaki Gregorian ve Protestan öğretmenleri askere almayı görevlerine devam ettirdi.¹²

Türkler bu tarihlerde Ermenilerin kendilerine yaptıkları kötü muameleden dolayı onlara kızıyorlardı. Nitekim; Türkler ; "We will not leave this country to them. Let the Russian take to country, but we refuse to let the Armenians rule over families and our kin"¹³

The Turkish Government wanted to arrest a member of the Dashnakist Party called Joseph. The Armenians would not allow him to be arrested, and that started the trouble.¹⁴

Görüldüğü üzere Taşnak Partisine mensup Joseph'i Türk hükümeti tutuklamak istiyor, Armeniler buna müsaade etmiyor. Bu hal dünyanın neresinde görülür...

The Turks under Cevdet Bey despaired of over coming Van was captured by the Armenians who saluted the entry of Russian army by bo-

9 M. Henry Wood, *Correspondent of the American "United Press" at Constantinople* published in *Amerikan Press*, 14 August 1915,s.43

10 James Bryce ve Arnold Toynbee,s.59.

11 *A.g.e.*,s.61

12 *A.g.e.s* ,93

13 *A.g.e.*, s. 98.

14 *A.g.e.*,s.99

oming of the guns they had taken from the Turks. An Armenian provisional government was established in the town and the province from the early June.¹⁵

After two months of self government in Van the fortunes of war turned against the Armenians. Towards the end of July the Turks took the offensive and the transcaucasian front. The Russian retreated from the Euphrates and Muş towards their own frontiers in order to counter attack the enemy under the more favourable conditions but in their game of strategy, the quarter of a million Armenians of Van, Eleşkirt.¹⁶

The liberty loving Armenians of this place defended themselves bravely for about two months until the end of May, when the volunteers went to their assistance.¹⁷ Görüldüğü üzere Ermeniler hükümet kuvvetlerine karşı iki ay Van'da direnebiliyor. Böyle şey nasıl olur?

The Armenians lines protected an area of about two square miles, which was held by 700 Armenians, 300 only of whom had regular army a certain amount of military training. The others were simply civilians who had revolvers and a few ordinary weapons.¹⁸

In Van, scarlet fever, whoaring Caugh and smallpox carried off many of the little ones.¹⁹

In Van under the direction of professor M.Manassian, they succeeded in making smokless powder, cartridges and three guns, whose reports were heard with great rejoining Armenians.²⁰

"17 May, at midnight the town criers went through the town crying ...We have taken all the Turkish position, they have run away: Come out".

15 A.g.e.,s.110(journal of Ararat London January 1916)

16 A.g.e.,s.110

17 A g.e.,s.99

18 A.g.e.,s.102

19 A.g.e.,s.105

20 A.g.e.,s.105

On this report the Armenians especially those who were in a starving condition came out and attack the Turkish quarters to rob to burn town. The revenge of centuries was being taken.²¹

Dehşet verici sahife.

No government was left no authority.

There were met by some soldiers they were Armenians "volunteers" who had from Russia and were now fighting on the side of the Russian for the liberation of their Hasiytan. They were coming now from the neighbourhood of Bitlis where heavy fighting was in progress.²²

Turkish Government wanted to dispose of the rebellions Armenians of Van.²³

Interview with a refuge, Mrs. Gazarian published in the pioneer press, of St Paul Minessota U.S.A.

Germany is responsible for cruelty in Armenia, she aims at making Turkey a German province, but she knows the power of Armenians and she wants Turkey without them. That is why she permits the Turks to burn, murder and revage. The young Turks are educated criminal. They are worse than the older ones.²⁴

Mrs. Garasian Almanları suçluyor. Halbuki daha önce de bu kitapta şu pasaj var. The American ambassador at Constantinople, after making the Turkish Government to stop the massacres, went to the German ambassador, but Herr Wangenheim said he could not interfere in any way with Turkey's internal affairs.²⁵

21 A.g.e.,s.106

22 A.g.e.,s.108

23 A.g.e.,s.109

24 A.g.e.,s.113

25 A.g.e.,s.58

Böylece tenakuz ortaya çıkıyor. On the whole, up to the end of 1914 the situation in Armenia was quiet.

The first movement revolt declared itself towards the beginning of February, at Koms. Seventy Turkish gandermes and killed them all.

Two thousand Turks, commended by Mehmet Effindi took the offensive against them, but were annihilated by the Armenians.²⁶

2000 Türk askerini Muş'ta öldürüyor ve kabahatsiz gözükyorlar. Bu dünyanın neresinde görülmüştür.

At Sassoun the 15000 Armenians of these mountains, re-inforced by some other 15000 from Moush and Diyarbakır repelled many of fierce attacks.²⁷

1915 yılında kolera, tifo, tifus ve pinimoniya Doğu Anadolu'da oldukça yaygındı. Dolayısıyla Müslim-Gayrimüslüm herkesi öldürüyordu.²⁸ Ayrıca bakterilerin neden olduğu dizanteri de yaygındı.²⁹

Bu kitap Kafkasya'daki Ermeni sığınmacıların sayısını 140000 olarak veriyor.³⁰

Benekli humma, dizanteri, kızamık ve difteri oldukça yaygındı.³¹

300 are from the first exodus of January to April, 1925 and 600 from second in July and August. The second war the terrible fight after the massacres, of these 40000 are said to have died of disease after reaching Russian territory.³²

26 A.g.e.,s.117

27 A.g.e.,s.121

28 A.g.e.,s.219

29 A.g.e.,s.226

30 A.g.e.,s.233

31 A.g.e.,s.239

32 A.g.e.,s.248

The American Consul General at Trebizond went to Erzurum. "The vali of Erzurum informed me that he had received instructions from Constantinople to allow the Protestants and Catholics to remain where they were for the present."³³

B.H Khounountz, representative of all Russian urban union had interviews with a number of Armenian and foreign eye witnesses. He met an Armenian officer who had escaped from the Turks, who told him of the deportation was more or less good at the beginnings of the war, but it was suddenly changed after the Turkish defeat of Sarıkamış as they laid the blame of this defeat upon the Armenians.³⁴

The Turks asked the Armenians to join them but they declined, saying that if they fought against the Russian, they would endanger the lives of their brothers in Caucasia.³⁵

Ermenilerin Türklere ihaneti açık seçik belli.

It was reported that Garo-Pasdermadjian a member of deputise for Erzurum, was commanding a body of volunteers in the Russian Army. The result was that the Pasdermadjian's brother was assassinated.

Ermeni parlementer Türklere karşı savaşıyor.³⁶

A Turkish officer who returned from Sarıkamış told the Armenian Bishop Sempad at Erzeroum that they chifly met Armenians on the battelfields: "Many of our soldiers were shot by Armenians" he said "and it was the volunteers who destroyed our vilages and scouting parties."³⁷

At the beginning of June the head of the red Cross Mission at Erz-

33 A.g.e.,s.262

34 A.g.e.,s.263

35 A.g.e.,s.264

36 A.g.e.,s.264

37 A.g.e.,s.268

can Staff surgeon Atold us that the Armenians had revolted at Van (1915) that measures had been taken against them.³⁸

It only in Constantinople and Smyrna that the Armenians have not been exiled.³⁹

Erzurum'dan çıkarılan bir Ermeni şu acı gerçeği şu cümle ile itiraf ediyor: "This is what happens to people that want a kingdom of their own"⁴⁰

İstanbul'daki Ermeniler sürgüne gönderilmediler: The Armenians in Constantinople had not been deported, only the Men who were suspected of the revolutionary tendencies."⁴¹

Murad, with a group of brave Armenians resisted the outrages of the Turkish Government for several months until he was obliged to take refuge in the mountains. In March 1915 Turkish soldiers were sent to capture Murad and his band but they were defeated and repulsed. The Armenians fought their way slowly over the mountains a continual guerilla warfare. The Government became so exasperated that it places a price on Murad's head.⁴²

Ermeni Murad, itiraf edildiği gibi aylarca savaş yöresinde gerilla savaşı veriyor.

For about twenty years Murad (a brother- in arms of Andranik the organiser of the present volunteer regiments) has been in the front ranks of the Armenians movement as a leading light, and the circumstances of his struggle since last March, and the story of his adventurous escape to Russia when all was over, would fill volumes.⁴³

38 A.g.e.,s.276

39 A.g.e.,s.323

40 A.g.e.,s.335

41 A.g.e.,s.340

42 A.g.e.,s.342

43 A.g.e.,s.343

Burada görüldüğü üzere Murad Türklere karşı nasıl savaşmış ve Ruslar kendisini kabul etmişler.

The Armenians of Shabin Kara-Hissar and Amasya exasperated at the unaccountable savagery of the Turks, took to reprisals, They burnt down the Moslem quarters and the Government Buildings in their respective Towns and temporarily drove the Turks from them. Later however, they were overwhelmed by large Turkish forces, and died fighting to the last. Hiçbir ülkede böyle bir şey gözükmez.⁴⁴

We found upon inquiry that all these men(Armenians). Were as had been members of one or the other of the Armenian nationalist societies the Hunchakists or the Dashnakists.⁴⁵

These societies had a legal existence under the Turkish Government, They had up till quite recently been on the good terms with the Government of the young Turks. They cooperated with the party of Union and Progress in overthrowing the tyranny of Abdülhamit in 1908. ⁴⁶

Burada görüldüğü üzere Genç Türkler ırkçı değildi. Yalnız Ermeniler İttihatçılara, kardeşlik, eşitlik ve adalet sloganıyla yaklaşarak onların iyi niyetini kazanmaya çalışmışlardı. Asıl amaçları otonom veya bağımsız bir Ermeni kurmaya yönelikti.

The member of Armenians in Turkey was variously estimated at from one and half millions to two and a half millions. Must people who know this country well. Think that not over five hundred thousand are now left.⁴⁷

Those arrested and departed just were Chiefly Gregorians, with a new Protestants among them. By middle of August there had all been de-

44 A.g.e.,s.347

45 A.g.e.,s.360

46 A.g.e.,s.360

47 A.g.e.,s.374

ported. They were all men; The women were apparently safe. The Government in some instances began to give money for the support of the poor.⁴⁸ Burada görüldüğü üzere Türk Hükümeti fakirlere para yardımı yapıyor.

The favour that had been obtained through the Austrian and American Embassies in Constantinople for Catholics and Protestans to be exempted from deportation is in some cases being faithfully observed but in others not at all Catholics had been especially to the Government at all times.⁴⁹

Türk Hükümeti kendisine sadık olan Katolik ve Protestanlara tehcir uygulamamıştır.

According to a despatch published in the American Press. The Armenians of the pera quarter (of Constantinople) have taken flight. Nearly 4000 Armenians from Constantinople have found asylum in Bulgaria.⁵⁰

Bunlar tehcir edilmemiş, kendi istekleriyle gitmişlerdir.

The documents furnished a list of 29 districts in which the whole Armenian population, numbering some 835000 persons, have been either killed or exiled or forcibly converted to Islam.⁵¹

Bu rakam aşırı derecede abartılmıştır.

For several mounth there had been occasional exiles from Adapazarı, but felt save because we had good mayor and a good millitary commanders in city.⁵²

Buradan anlaşılacağı üzere buradaki Ermeniler herhangi bir iğtişaş çıkarmamışlar.

48 A.g.e.,s.401

49 A.g.e.,s.404

50 A.g.e.,s.410

51 A.g.e.,s.415

52 A.g.e.,s.418

No Protestans especially in Adapazar.⁵³

Kitabın diğer taraflarında görüldüğü üzere Katolik ve Protestanlar göç ettirilmemişlerdir. Zira vatandaş gibi davranmışlardır.

What was the meaning of all this? It was the death blow aimed at Christianity in Turkey, or in other words the extermination or amalgamation. And why? At the beginning of the struggle as soon after, The Holy war was declared. This signified a purpose to kill all Christians. The rewards for which is eternal pleasure in the Mohemmedan paradise. At the first Turkey only against nations at war with herself but later she waget it against all Christians.⁵⁴

Burada görüldüğü üzere Ermeniler kendilerini Hıristiyanlık ile özdeşleştirilerek bütün Hıristiyan dünyasını Türklere karşı cephe almasını özen gösterilmiştir.

The only considerable colony of Armenians South-West of the Anatolian Railway is at Smyrna. Where they seem to have suffered less severely than in other parts of the Ottoman Empire. They know no more than that a few of the leading Armenians there were hanged.⁵⁵

Burada İzmir'deki Ermenilerin zarar görmediği vurgulanmaktadır.

Beyond Konya the line is in the hand of the Bağdat Railway Company, and the construction of this section is still incomplete. The tunnel trough the Toros Range is not yet open to traffic at the present rail head is at Pozantı, on the northern side of the mountains.⁵⁶

Ermenilerin El Zor ve Halep'e göç ettirilmeleri trenlerle yaptırılacaktı. Fakat yukarıda da görüldüğü üzere Bağdat Demiryolu Almanların işletmesinde olduğu gibi sistem tamamlanamamıştı.

53 A.g.e.,s.419

54 A.g.e.,s.421

55 A.g.e.,s.423

56 A.g.e.,s.423

Armenian soldiers families are also said to be exempt from deportation.⁵⁷

Ermeni askerlerin aileleri hicret ettirilmemiştir.

During the last few days they have been giving the adults one piastre (iki paradan fazla) and the children twenty paras a day slightly more than a penny.

Ayrıca The Armenian Artisans were receiving a loaf bread a day from the Turkish Government.⁵⁸

Hükümet sürgüne yolladığı Ermenilere yukarıda görüldüğü üzere para ve ekmek yardımı yaparak onları açlığa mahkum etmemiştir.

To Pozantı the Turkish Government sends bread to them from time to time but with no regularity.⁵⁹

Ermenilerin kendilerinin de itiraf ettiği üzere fakir Türk Hükümeti yol eksikliklerine rağmen Pozantı'ya ekmek yolluyordu.

Dreadful epidemics of Typhoid- fever broke out every where; there was a victim of it practically in every third tent.⁶⁰

Sahife 596'dan 662'ye kadar, 1915 yılı dahil Ermeni tarihinin özeti verilmektedir. Bunu Arnold Toynbee yazmıştı. Hayatımda bu tarihinin bî- taraf değil bir taraf olduğunu burada ilk defa gördüm.

Kitabın 660. Sahifesinde:

Aleppo, Damascus, Zor'a	486 000 kişi
Refugees in other parts of Turkey Russian Caucas	300 000 kişi
Armenians in districts of Turkey	182 000 kişi
Conquered by Russian	12 100 kişi

57 A.g.e.,s.439

58 A.g.e.,s.443

59 A.g.e.,s.449

60 A.g.e.,s.469

Armenians in Salmas, Persia	<u>9 000 kişi</u>
	Toplam 1 089 100 kişi

Ermeniler 1915 yılının başlangıcında Türkiye'deki nüfuslarının 1 600 000 ila 2 000 000 arasında tahmin ediyorlar, onlara göre Ermeni ölenleri sayısı 600 000 kişidir.

Türkiye'deki Ermeni cemaati temsilcisi Baghos Nubar Pacha, 11 ralık 1918'de Fransa Dışişleri Bakanına gönderdiği yazıda, sürgüne 600 000 kişinin gönderildiğini bunun 390 000 kişinin nerelerde olduğu dökümünü şöyle vermektedir:

Kafkasya'da	250 000
Irak'ta	40 000
Suriye-Filistin'de	80 000
Musul-Bağdat'ta	<u>20 000</u>
	Toplam 390 000

Bunlarda toplam Ermeni nüfusunun 1/10'una eşit demektir.⁶¹

Boghas Nubas Pasha 600 000-700 000 kişi sürgüne gönderildiğini yazıyor. Tavan olarak 700 000 kişi olarak alsak bile, bundan hayatta olan 390 000 kişi çıkarırsak ölenlerin sayısı 310 000 kişiyi geçmiyor.

Benim kanımca, harpte ölenlerle, yollarda hastalıktan ölenlerin sayısı 300 000 kişiyi aşmaz.

Sonuç

Kitabın değişik yerlerinden aldığım alıntılar bize, Ermeni iddialarının yersiz olduğunu göstermektedir. Hepsi ikinci ve üçüncü el kaynaklara dayanmaktadır. Burada Ermenilik ile Hıristiyanlık bir tutularak Müslümanlık Hıristiyanlık düşmanlığı yaratılmaya çalışılmıştır.

61 Archives des Affaires Etrangeres France, Serie Levant 1918-1929 Sous Serie Armenia, Val.2, Fallo 47